

RUSUH Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi/RUSUH Uşak University the Journal of
Faculty of Islamic Sciences

ISSN: 2791-7398

December/Aralık 2021, 1 (2): 134-155

rusuhdergisi@usak.edu.tr

Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin Tarih-i İslam Kitabında Şiilik
Shi'ism In The Book "History Of Islam" By Shehbanderzâde Filibeli Ahmet

Mehmet Zahid Safa Kansızoğlu

Yüksek Lisans Öğrencisi, Uşak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri
Graduate student, Uşak University, Graduate Education Institute, Basic Islamic Sciences

Uşak, Turkey

Zahidkansizoglu@outlook.com

<https://orcid.org/0000-0002-2131-8531>

Sayın Dalkıran

Prof. Dr., Uşak Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Kelâm ve İslam Mezhepleri Ana Bilim Dalı
Prof., Uşak University, Faculty of Islamic Sciences, Islamic Theology and History of Islamic Sects

Uşak, Turkey

sayin.dalkiran@usak.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-6247-8187>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi/Received: 25.10.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 10.12.2021

Yayın Tarihi/Published: 30.12.2021

Cilt/Volume: 1

Sayı/Issue: 2

Sayfa/Pages: 134-155

Atıf/Cite as: Kansızoğlu, Mehmet Zahid Safa-Dalkıran, Sayın. "Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin Tarih-i İslam Kitabında Şiilik [Shi'ism In The Book "History Of Islam" By Şehbenderzâde Filibeli Ahmet]". *Rusuh Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi- Rusuh Uşak University the Journal of Faculty of Islamic Sciences* 1/2 (Aralık 2021): 134-155

İntihal/Statement of Publication Ethics: Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş, Turnitin kullanılarak benzerlik raporu alınmış ve araştırma/yayın etiğine uygunluğu onaylanmıştır. /This article was reviewed by at least two referees, a similarity report was obtained using Turnitin, and compliance with research/publication ethics was confirmed.

Copyright: 2021 by Uşak University, Faculty of Islamic Sciences, Uşak, Turkey

ŞEHBENDERZÂDE FİLİBELİ AHMET HİLMİ'NİN TARİH-İ İSLAM KİTABINDA ŞİLİK

Öz

Siyasî ihtirasların etkisinde kalan tarihçilerin büyük bir kısmı maalesef İslam Tarihi'ni objektif bir şekilde değerlendirememişlerdir. Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi Bey, siyasî ihtirasların etkisinde kalan tarihçilerin, zahiri vazifeler, batını faziletler, ahlak, irfan ve içtimaî vaziyet gibi birbirinden ayrı değerlendirilmesi gereken bahisleri birbirleriyle karıştırdıklarını belirtmiş ve Tarih-i İslam isimli eserinde, bu minvalde gelişen tarih kültürünün İslam toplumlarını ciddi bir şekilde etkisi altına aldığı ifade etmiştir. Ahmet Hilmi Bey'e göre bu etki, İslam toplumları arasındaki ihtilafları ortadan kaldırmak ve sorunları çözmek yerine daha da çıkmaza sürüklemiş; nitekim tarihi süreç içerisinde İslam toplumları arasında ayrışma ve bunun neticesinde taassup kaçınılmaz olmuştur. Ahmet Hilmi Bey, İslam Mezhepler Tarihi'nin de siyasî İhtiraslardan nasibini aldığı ve yanlış temel üzerine bina edildiğini belirtmiştir. Bu düşüncesini İslam'ın en büyük iki mezhebi olan Ehl-i Sünnet ile Şîa arasındaki ihtilafları ele alarak desteklemeye çalışmıştır. Ahmet Hilmi Bey, Tarih-i İslam isimli eserinde bu iki mezhep arasındaki ihtilafları Gadîr-i Hum ve Kırtas hadiselerinden başlatarak günümüze kadar gelecek şekilde incelemiş, bu alanda verilmiş olan rivayetleri objektif bir şekilde değerlendirmiştir. Ehl-i Sünnet mezhebinin takipçilerinin Şîa'yı gulât fırkalar üzerinden değerlendirmesinin yanlış olduğu sonucuna ulaşan Ahmet Hilmi Bey; bu düşüncesini Ehl-i Sünnet'in büyük imamlarından Hasan el-Basrî'nin Ehl-i Beyt'in rahle tedrisinden geçişiyle desteklemiştir. l

Anahtar Kelimeler: Mezhepler Tarihi, *Tarih-i İslam*, Filibeli Ahmet Hilmi, Şîa, Fırka

SHI'ISM IN THE BOOK "HISTORY OF ISLAM" BY ŞEHBENDERZÂDE FILİBELİ AHMET

Abstract

Unfortunately, most of the historians, who were influenced by political ambitions, could not evaluate the history of Islam objectively. Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi Bey indicated that historians, under the influence of political ambitions, had confused issues that should be evaluated separately, such as virtual duties, esoteric virtues, morality, wisdom and social standing, and he also stated in his book called "History of Islam", that historical culture developed in this direction has seriously affected Islamic societies. According to Ahmet Hilmi Bey, this effect dragged the conflicts between Islamic societies into a dead end instead of eliminating and solving the problems, which brought conflict and separation between Islamic societies and correspondingly bigotry to have become inevitable. Ahmet Hilmi Bey stated that the History of Islamic Sects also had its share of political ambitions and was founded on faulty principles. He tried to support this idea by addressing the conflicts between the two major sects of Islam, Ahl al-Sunnah and Shia. In his book, Ahmet Hilmi Bey examined the discord between these two sects starting from the events of Gadîr-i Hum and Kırtas until today, and objectively evaluated the narrations delivered in this field. Ahmet Hilmi Bey concluded that it was wrong for the followers of Sunnah to evaluate Shia through deviant sects, supporting this idea with Hasan al-Basri, one of the great imams of the Ahl al-Sunnah, have gotten education from Ahl al-Bayt.

Keywords: History of Sects, History of Islam, Filibeli Ahmet Hilmi, Shia, Sect

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca farklı fikirlerin, düşüncelerin, hayat tarzlarının ve inançların olduğu görülmektedir. Ayrılık ve farklılık bir inanış veya düşünceye ait bir olgu değildir. Farklı fikir ve düşüncelerden doğan ayrılıklar insana ait bir olgudur. Yani insanın olduğu her yerde bir ayrılık ve farklılık bulunmaktadır.¹Ashab-ı Kiram'ın dahi Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sağlığında kendi arasında hiç ihtilaf etmediği söylenemez. Ancak bu ihtilaflar, vahiy almaya devam eden Hz. Peygamber (s.a.v.)'e arz edilmiş ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'de arz edilen problemleri en güzel şekilde çözüme kavuşturmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından sonra, ortaya çıkan sorunları çözecek ve vahiyle cevap verecek bir merci bulunmaması sebebiyle büyük ihtilaflar ortaya çıkmıştır.² Bu ihtilafların en büyüğü Hz. Ali'nin hilafeti döneminde yaşanmıştır. Hz. Ali ile Hz. Aîşe arasında yaşanan Cemel Savaşı ve ardından Hz. Ali ile Muaviye arasında yaşanan Siffin Savaşı ve Tahkim Olayı İslam toplumunu kargaşaya ve iç çatışmalara sürüklemiştir. Bu çatışmalar neticesinde Muaviye'nin emriyle hutbelerde Hz. Ali ve ailesine lanetler okunmuştur.³ Camilerde yaşanan bu acı hadiseler siyasi sahadaki çatışmaların dini boyut kazanmasına sebep olmuştur. Çatışmaların dini boyut kazanması, taraflar arasındaki ayrışmayı daha da şiddetlendirmiş ve İslam toplumun çoğunluğu katı bir taassup ile taraf seçmeye başlamıştır. Hilafet rekabetinde, Muaviye'nin siyasetindeki yanlış hamlelerin sebep olduğu bu ayrışma, Hz. Ali ve evlatlarının şehadeti ile bitmemiş tam tersine daha da şiddetlenmiştir. Öyle ki İslam Tarihi'nde eşine az rastlanır bir hareket olan Tevvâbûn hareketi ve neticesinde büyük bir kitleye sahip olan Şîa mezhebi ve fırkaları bu şekilde ortaya çıkmıştır.

1. Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi Bey'in Hayatı

Ahmet Hilmi Bey, 1361 tarihinde Osmanlı Devleti tarafından fethedilen günümüzdeki ismiyle Plovdiv eski adı ile Filibe⁴ şehrinde Şehbender Hacı Süleyman Bey⁵ ve Şevkiye Hanımın en büyük mahdumu⁶ olarak 1862-1863 tarihleri arasında dünyaya gelmiştir.

Ahmet Hilmi Bey, eğitimine doğduğu şehir olan Filibe'de Sıbyan Mektebi ile başlamış ve ardından Filibe'de bulunan Rüştîye Mektebi ile devam etmiştir.⁷ Ahmet Hilmi Bey'in eğitim faaliyetlerinin devam ettiği bu sırada büyük bir hadise vuku bulmuştur. Doksanüç Harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlaması ve savaşın Osmanlı Devleti aleyhine sonuçlanması ile Balkanlardaki Türk tebaaya karşı Rusların desteklediği Bulgarlar ve Kazaklar tarafından bugüne kadar görülmemiş bir katliam ve vahşet uygulanmıştır.⁸ Doksanüç Harbi'nin neticesinde Balkanlardan Anadolu'ya yüz binlerce insanın katıldığı büyük bir göç hareketi vuku bulmuştur.

¹ Sayın Dalkıran, *Dinî Söylemde Rahmet ve Lânet Dili* (İstanbul:Rağbet Yayınları, 2019), 22.

² Dalkıran, *Dinî Söylemde Rahmet ve Lânet Dili*,30.

³ Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, çev. M. Faruk Gürtunca (İstanbul: Sağlam yayınevi, 2013), 4/135.

⁴ MachielKiel, "Filibe", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 8/79.

⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), *Meclis-i Vala* [MVL], No. 530, Gömlek No. 88.

⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Defterler* [DH.SAİDd], No. 85, Gömlek No. 223; Ayrıca Ekici, M. Zeki Ekici, *II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi Hayatı ve Eserleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 22.

⁷ BOA, DH.SAİDd, No. 50, Gömlek No. 27.

⁸ Mahir Aydın, *"Doksanüç Harbi"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/498; Ekici, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi Hayatı ve Eserleri*, 23.

Savaşın etkisi ile eğitim faaliyetleri sekteye uğrayan Ahmet Hilmi Bey ve ailesi de bu göç kervanına katılmıştır.⁹

Savaşın gölgesi ve kışın zorlu şartları altında yapılan bu göç neticesinde, Filibeli ailesinin de dâhil olduğu az bir grup insan ancak Edirne'ye varabilmiştir. Büyük umutlarla varmış oldukları Edirne, Filibeli ailesi için felaketleri geride bırakmaya yeterli olmamış ve kısa bir süre içerisinde hem ailenin büyükleri hem de baba Hacı Süleyman Bey hayatlarını kaybetmiştir.¹⁰

Kaynakların arz ettiği bilgiler Filibeli ailesinin Edirne'den sonra nereye göç ettikleri ve hayatlarını nasıl idame ettikleri konusunda bizleri bundan öteye götürememektedir. Fakat Filibeli Ahmet Hilmi Bey'in eğitimi konusunda çeşitli görüşleri ihtiva etmektedir. Bir görüşe göre Ahmet Hilmi Bey, Galatasaray Sultanisi mezunu olarak tanımlanırken¹¹, diğer bir görüşe göre ise kendi kendini yetiştirmiş biri olarak tanımlanır.¹²

Kaynakların Filibeli Ahmet Hilmi Bey için arz ettiği en net veriler, onun memur tayin edilmesi ile başlar. Ahmet Hilmi Bey, yirmi altı yaşındayken evvela Sirkeci iskelesindeki posta şubesine memur tayin edilmiştir. Kısa bir süre içerisinde Yeni Cami Postanesi'ne geçen Ahmet Hilmi Bey, yaklaşık bir yılın ardından İzmir Posta Kitabeti' ne geçiş yapmıştır. Buradaki vazifesini postane müdürlüğü takip etmiştir. İzmir'den neden ayrılmak istediği tam olarak bilinmemekle birlikte becayış usulü ile Beyrut Telgraf ve Posta Merkezi Posta Müdürlüğü'ne geçiş yapmış ve Beyrut'ta iki yıl iki buçuk ay vazifesini icra etmiştir.¹³ Ahmet Hilmi Bey hakkında zimmetine para geçirme suçuyla tahkikat açılmış ve memuriyet vazifesinden azledilmiştir.¹⁴ Böylece Ahmet Hilmi Bey'in on bir buçuk yıl süren memuriyet hayatı son bulmuştur.

Memuriyet hayatının noktalanması ile Ahmet Hilmi Bey, Mısır'a kaçmıştır.¹⁵ Ahmet Hilmi Bey, Mısır'da çok kalamamış, sultandan affını talep etmiş; sadakatinden dolayı affına binaen kendisine verilen harcırahla İstanbul'a dönmüştür.¹⁶ Fakat İstanbul'a döndüğü sene güvenilir bulunmayarak¹⁷, II. Abdülhamid döneminin son yıllarında Jön Türkler 'in sürgün yeri olan Fizan'a¹⁸ gönderilmiştir. Fizan'da bulunması onun şevkini kırmamış ve burada hem yerel halkla iyi ilişkiler kurmuş hem de Şazeliyye'nin bir kolu olan Selamiyye-i Arusiyye'ye intisap etmiştir. Selamiyye-i Arusiyye'de seyrisülüğünü tamamlayarak hilafet almıştır.¹⁹ Ahmet Hilmi Bey, Trablusgarp'ın önemli bir yer olduğu bilincinde olarak buranın eğitim ve imar faaliyetlerine katılmıştır. Hatta Ahmet Hilmi Bey burada dahi resmi vazifeler üstlenmiş ve kendisine yevmiye tahsis edilmiştir.²⁰ 23-24 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile Türk tarihinde o

⁹ Ekici, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi Hayatı ve Eserleri*, 23.

¹⁰ Ekici, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi Hayatı ve Eserleri*, 28.

¹¹ Zekeriyya Uludağ, *Filibeli Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1996), 24.

¹² Ekici, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi Hayatı ve Eserleri*, 33.

¹³ Ekici, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi Hayatı ve Eserleri*, 36.

¹⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi* [DH.MUİ], No. 31, Gömlek No. 32.

¹⁵ BOA, DH.SAİDd, No. 50, Gömlek No. 27.

¹⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Resmî Maruzat* [Y..A...Res.], No. 2390, Gömlek No. 19; Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Mektubi Kalemî* [DH.MKT.], No. 31, Gömlek No. 32.

¹⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Mütenevvi Maruzat* [Y..MTV.], No. 215, Gömlek No. 27.

¹⁸ Kemal Kahraman, "Fizan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/162.

¹⁹ Mustafa Salim Güven, *Türkiye'de Tarikatlar* (İstanbul: İsam Yayınları, 2015), 427.

²⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Mektubi Kalemî* [DH.MKT.], No. 689, Gömlek No. 6.

zamana kadar görülmemiş bir serbestlik yaşanmıştır. Bunu fırsat bilmiş olan Ahmet Hilmi Bey'in de aralarında olduğu birçok sürgün edilmiş kimse İstanbul'a dönmüştür.

Ahmet Hilmi Bey, İstanbul'a gelişiyle birlikte ilk iş olarak idareden Türkçe, Arapça ve Farsça olmak üzere "*İttihad-ı İslam*" adında gazete çıkarmak için izin almış ve vefatına kadar devam edecek olan yayın hayatına başlamıştır.²¹ Kalem ve hitabeti kuvvetli olan²² yazarımızın *İttihad-ı İslam* yayını, *Coşkun Kalender*, *Tonguç* ve *Hikmet* gibi yayınlar takip etmiştir. Ahmet Hilmi Bey, dergilerdeki yazıların büyük bir bölümünü kendisi yazması ve çok yönlü bir kişi olması sebebiyle Mihr-i Din Arusi, Şeyh Arusi, Kalender, Kalender Geda, Özdemir, F.A.H.- F.A. gibi müstear isimleri de kullanmıştır.²³ Bunların yanında Daru'lFünun'da felsefe müderrisliği yapmış ve çeşitli konferanslar vermiştir.²⁴ İstanbul'daki bu hareketli hayatı, yazılarında meşrutiyet konusunda desteklediği İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tarihi kimliğine zarar veren partilileri eleştirmesi²⁵ sebebiyle kısa bir müddet süren Kastamonu sürgünüyle sonuçlanmış ve bu sürgünü Bursa nakli takip etmiştir.²⁶

Verilen ceza bir müddet sonra affedilerek²⁷ İstanbul'a dönen Ahmet Hilmi Bey, tekrar yayın hayatına başlamışsa da birkaç sene sonra hastalanarak 16 Ekim 1914'te sabah saatlerinde vefat etmiştir. Cenazesi 17 Ekim 1914'te²⁸ Yerebatan'daki Hikmet Matbaası'ndan ezan-ı saat altında kaldırılarak Fatih Camii avlusundaki kabrine defnedilmiştir.

2. Tarih-i İslam Kitabı

Osmanlı Maarif Nezareti tarafından müsteşriklerin yazmış olduğu eserlere cevap vermesi amacıyla oluşturulan Encümeni İslam Komisyonu'nun hazırlaması gereken bu eseri, yaşanan talihsizlikler sonucu komisyon başkanı Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi Bey tek başına kaleme almak zorunda kalmıştır.²⁹ Ahmet Hilmi Bey'in en hacimli ve en önemli eseri olan "Tarih-i İslam" 1326 ve 1327 tarihlerinde birer cilt olmak üzere toplam iki cilt olarak neşredilmiştir.

Ahmet Hilmi Bey bu eseri, hususi olarak Hollandalı müsteşrik Dozy'nin yazmış olduğu ve Doktor Abdullah Cevdet Bey'in dilimize "Tarih-i İslamiyet" adıyla tercüme ettiği esere, esasında ise müsteşrikler tarafından çarpıtılan bütün tarihî hadiselerle birer cevap niteliği taşıması gayesini güderek kaleme almıştır.³⁰

Bu eser, İslam Tarihi konularıyla ilgili olan diğer ilimler hakkında da bilgiler ihtiva etmesi, objektif bir bakış açısı sunması ve kendine has bir araştırma inceleme yöntemi kullanması sebebiyle İslam Tarihi alanında yeni bir metodoloji ortaya koymuştur.³¹ Ahmet Hilmi Bey,

²¹ Osmanlı Arşivi (BOA), Zabtiye [ZB.], No. 328, Gömlek No. 34.

²² Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Amire 1920), 2/156.

²³ Ekici, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi Hayatı ve Eserleri*, 60.

²⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Siyasi Kısım* [DH.SYS.], No. 53, Gömlek No. 35.

²⁵ Özlem Kutkan, "Filibeli Ahmet Hilmi Efendi'nin Gazeteciliği Özelinde İttihat ve Terakki Fırkası (20 Nisan 1910-21 Eylül 1911)", *Akademik Bakış* 11/21 (Kış 2017), 35.

²⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Siyasi Kısım* [DH.SYS.], No. 55, Gömlek No. 68.

²⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vükela Mazbataları [MV.], No. 226, Gömlek No. 25.

²⁸ Ekici, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi Hayatı ve Eserleri*, 51.

²⁹ Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam* (Kostantiniyye: Hikmet Matbaası, 1326), 1/9.

³⁰ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 1/8.

³¹ Adem Apak, "Osmanlı Meşrutiyet Dönemi Tarihçilerinden Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi'nin Tarih Metodolojisi İle İlgili Görüşleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (1999), 280.

eserinde İslam Tarihi'nin sadece siyasi yönünü değil, sosyal, kültürel, dini, mezhepsel, vb. tüm yönlerini incelemiştir.

Tarih-i İslam'ın şimdiye kadar yeni harflerle ikisi Ziya Nur, biri Mümin Çevik, diğeri de H. Rahmi Yananlı tarafından olmak üzere dört ayrı baskısı yapılmıştır.³²

Eserin birinci cildi; Mukaddime, Arap Yarımadası ve Arap Kavmi, İslam'dan Önce Araplar, İslam'ın Zuhurundan Önce Dünya Ahvalı, Veladetten Bi'sete Kadar, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in Peygamberliği, Bi'setten Hicrete Kadar, Mirac-ı Nebevi, Hicretten İrtihale Kadar, Hayat-ı Nebi, İrtihal ve İrtihal Esnasında, Şemail, Hikemiyat ve İctimaiyyat, Din-i İslam, Mühim Meseleler, Ruh ve Garibeleri, Dinlerin Mukayesesi, Şekl-i Hükümet ve Erkan-ı Şura, Ashab'ın Mertebeleri ve Fazilet Meselesi konu başlıklarını ihtiva etmektedir.

İkinci cildi; İlk İhtilaf, Hz. Ebu Bekir'in Hilafeti, Hz. Ömer Faruk, Osman Zinnureyn, Muhakeme, Hilafet-i Ali, Emeviler Devri, İlk Fıkıhçılar ve İlk Mezhep, Sair Mezhepler, Tasavvufun Safhaları ve Müfrit Meslekler, Batniyye-Hurifiyye, Abbasiler Devri, Aleviler-Endülüs Müslümanları, Türkler ve İslam, Moğollar ve İslam, Ehl-i Salib, Tarikatlar, Osmanlı Türkleri, Vahabiler ve Bazı Teşebbüsler, İnhitat ve Sebebi, İnhitat-ı İslam, Hali Hazırda İslam, Islahat ve İstikbal konu başlıklarını ihtiva etmektedir.

3. Şiilik

Şîa kelimesi lügatta "tarafdar, grup, yakınlar" gibi anlamlara gelmektedir.³³ Kur'an-ı Kerim'de ise Şîa kelimesi "grup, bölük, topluluk, yaymak, yardım eden" anlamlarında muhtelif yerlerde geçmektedir.³⁴

Şîa kelimesi terim olarak ise, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefat etmeden önce Hz. Ali'nin hilafetini ümmetine nass ve tayin ile duyurduğuna inanan; Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından sonra imâmet makamı için en layık kişinin Hz. Ali ve onun soyu olduğuna inanan toplulukların müşterek adı olmuştur.³⁵

Tarih boyunca birçok fırkaya ayrılmış olan Şîa'nın imâmet meselesindeki tasarrufu imâmetin siyasi yönüyle sınırlı değildir. Şîa fırkalarının imâmete yaklaşımı incelendiğinde bu makamın devlet başkanlığından çok daha güçlü bir dini yönü olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki fırkaların bir kısmı imâmet makamını yücelterek onu nübüvvet makamından dahi üstün tutmaktadır.³⁶ Bir kısmı ise Hz. Ali'nin ilimde Hz. Peygamber (s.a.v.)'e ortak olduğuna

³² Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi, *İslam Tarihi*, çev. Ziya Nur Aksun (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1974); Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, çev. H. Rahmi Yananlı (İstanbul: Sağlam Kitapevi, 1979); Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, çev. Mümin Çevik (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 2019).

³³ İbrâhim Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-vasîf* (Kahire: Mısır Matbaası, 2011), 2/528; Serdar Mutçalı, *Arapça Türkçe Sözlük* (İstanbul: Dağarcık Yayınları, 2012), 507; Mevlüt Sarı, *Mevarid* (İstanbul: İpek Yayınları, 2018), 890.

³⁴ El-En'âm 6/65; el-Hicr 15/10; Meryem 19/69; el-Kasas 28/4; er-Rûm 30/32; Sebe' 34/54; el-Kamer 54/51; el-Kasas 28/15; es-Sâffât 37/83; Nûr 24/19.

³⁵ Ethem Ruhi Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri* (İzmir: İlvak Yayıncılık, 2014), 289.

³⁶ Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *el-Mîzân fî tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: el-Alamy, 1983), 1/267.

inanmakta³⁷ ve Allah'ın tayin ettiği imama uymadan ibadet edenlerin ise bir çeşit kúfür içinde olduğunu belirtmektedir.³⁸

Fırkalarından bu yaklaşımlarından yola çıkarak, Őâ'nın hem siyasi hem de itikadi hüviyeti olduğunu belirtmemiz mümkündür. Filibeli Ahmet Hilmi Bey, Őâ'nın siyasi ve itikadi hüviyetine dikkat çekmiş; itikadi bir hüviyet kazanmasına siyasi sahada yaşanan ihtilafların sebep olduğunu belirtmiştir. Ahmet Hilmi Bey' e göre siyasi sahada yaşanan ihtilaf öyle çirkin bir derece ulaşmıştır ki, en nihayetinde Őâ fırkalarında teberrâ ve tevellâ akidesini oluşturmuştur.³⁹

4. Őâ'nın Ortaya Çıkışı

Őâ kaynaklarının bir kısmı, bu ekolün Hz. Peygamber (s.a.v.) hayatta iken kurulduğunu belirtmektedir.⁴⁰ Onlara göre Allah ve Hz. Peygamber (s.a.v.), insanlara imamlarla birlikte olmayı farz kılmıştır.⁴¹ Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.v.), Hz. Ali'yi yüceltmiş ve onu kendisine vekil tayin etmiştir.⁴²

Ehl-i Sünnet kaynaklarının bir kısmı ise Seyf İbn Ömer'in Taberî tarafından nakledilen rivayetinden⁴³ yola çıkarak San'alı bir Yahudi iken Hz. Osman döneminde Müslüman olan Abdullah İbn Sebe'yi Őâ'nın kurucusu olarak kabul etmektedir.⁴⁴

Yakın bir zamanımıza kadar kabul edilen "Őâ'yı Abdullah İbn Sebe' kurdu." düşüncesini Filibeli Ahmet Hilmi Bey, Tarih-i İslam adlı eserinde eleştirmiş ve Hz. Ali'nin ismi geçen her hadiseyi Őâ adı altında ele değerlendirmenin objektif ve gerçekçi bir değerlendirme olamayacağını belirtmiştir.⁴⁵

Cemel ve Siffin Savaşları'nda Hz. Ali'nin taraftarlarını ifade etmek için siyasi bir terim olarak kullanılan Őâ; Hz. Hüseyin'in Kerbelâ' da 10 Muharrem 61/10 Ekim 680 tarihinde şehit edilmesinin ardından artan Emevi baskısı ve zulmü neticesinde Süleyman b. Sard liderliğindeki Tevvâbûn hareketi ile siyasi olarak fırkalaşmaya başladı.⁴⁶ Bu sürecin ardından Tevvâbûn hareketinden sağ kalanlarla el-Muhtar İbn Ebi Ubeyd es-Sakafî kendi liderliğinde Hz. Ali'nin Hz. Fatıma'dan doğmamış olan üçüncü oğlu Muhammed İbn el-Hanefiyye'nin "imamlık ve mehdilik" makamını ileri sürerek tekrar bir huruç hareketi başlatmıştır.⁴⁷ El-Muhtar İbn Ebi Ubeyd es-Sakafî huruç hareketine manevi bir motivasyon katmak için "mehdilik, ga'ib imam, ric'at ve beda" gibi kavramları ortaya atmıştır. Bu kavramlar siyasi olarak fırkalaşan Őâ'ya itikadi bir hüviyet kazandırmıştır.

³⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'küb b. İshâk el-Küleynî er-Râzî, *el-Kâfi*, çev. Vahdettin İnce (İstanbul: Dar'ül Hikem Yayınları, 2008), 1/444.

³⁸ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/670.

³⁹ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/426.

⁴⁰ Kâşifu'l Ğıta, *Caferi Mezhebi ve Esasları*, çev. A. Gölpınarlı (İstanbul: Zaman Yayınevi, 1966), 22.

⁴¹ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/346.

⁴² Küleynî, *el-Kâfi*, 1/348.

⁴³ Taberî, *Tarih*, 3/55.

⁴⁴ Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 94.

⁴⁵ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/421.

⁴⁶ Ethem Ruhi Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 291.

⁴⁷ Taberî, *Tarih*, 4/135; Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 292; Sayın Dalkıran, "Muhammed b. el-Hanefiyye ve Adına Oluşan Fırkalar", *Dinî Araştırmalar* 7/19 (Haziran 2004), 157.

Őebenderzade Filibeli Ahmet Hilmi Bey, Tarih-i İslam adlı eserinde Őâ'nın ortaya çıkışını ele almış ve Şöyle değerlendirmiştir: Muaviye b.Ebî Sûfyân'dan itibaren Emeviler'in Ehl-i Beyt'e karşı baŐlatmış oldukları baskı ve zulüm her geçen gün daha da Őiddetlenmiş, bunun sonucunda insanlar ve özellikle hassas bir ruha sahip olan Acemler, Ehl-i Beyt adına bir çatı altında toplanarak gruplaŐmaya başlamışlardır. Böylelikle İslam'ın erken dönemlerinde, Hz. Ali ve neslinin adına hareket ettiğini iddia eden bir takım siyasi ve itikadi oluŐumlar ortaya çıkmıştir. Bu oluŐumların özellikle Acemlerin etkisi ile ortaya çıkmasının en temel sebebi, İslamiyet'in yayılmasıyla hâkimiyet ve üstünlüğünü kaybetmiş olan bu milletin, kendi kavimlerinin yıkılıŐı ile Ehl-i Beyt'in yaşadığı zulmü bađdaŐtırmış olmasıdır. Ahmet Hilmi Bey, bu görüşüne delil olarak ta, Acemlerin teberrâ ve tevellâ kavramları ile Ehl-i Beyt adına Emeviler'e ve Mervaniler'e yönelttikleri nefreti Hz. Ömer ve Hz. Ebu Bekir'e kadar uzatmış olmalarını göstermiştir. Bu konuda Őâ'nın takiyye ve kıtmanı da Hz. Ali'ye dayandırarak⁴⁸ ona da iftirada bulduklarını dile getirmekten çekinmemiŐtir.⁴⁹

5. Ahmet Hilmi Bey'in Tasnifinde Őia'nın Fırkaları

Bir çokluk ifadesi olan, yetmiş üç fırka hadisini⁵⁰ zahiri bir bakıŐla değerlendiren İslam Mezhepler Tarihi kaynaklarının bir kısmı, yetmiş iki sayısını doldurabilmek için bir hayli sıkıntıya girmişler ve Őâ gibi büyük ekollerin çatısı altında fırkaları tasnif etmişlerdir.⁵¹ Ahmet Hilmi Bey, bu hadisin zahiri Şekilde değerlendirilmesini eleŐtirmiŐtir.⁵² Bu sebeple Őâ'nın fırkalarını objektif bir bakıŐla yirmi ayrı baŐlıkta tasnif etmiş; tasnif ettiği fırkaların kısaca tanımını yaptıktan sonra, bu fırkaları diğer fırkalardan ayıran özelliklerini ortaya koymuştur.

5. 1. Caferiyye Mezhebi: Caferiyye ismiyle anılan fıkıh ekolünün kurucusu olan Cafer es-Sâdık; İsnâ'şeriyye'nin altıncı, imamıdır.⁵³Yapmış olduğu içtihatlar ile Caferilik adında müstakil bir fıkıh ekolü oluŐmasına vesile olan Cafer es-Sâdık, Őâ fırkaları içerisinde ayrı bir ekol oluŐurmaktan ziyade İsnâ'şeriyye'nin fikhî boyutunu oluŐturmuş kabul edilir.⁵⁴

Bu tasniflerden farklı olarak Ahmet Hilmi Bey, Caferi mezhebini Tarih-i İslam adlı eserinde Őâ fırkaları içerisinde ayrı bir fırka olarak kabul etmiş ve değerlendirmiştir. Caferi mezhebinin imamet konusundaki yaklaşımına değinmeyen Ahmet Hilmi Bey, onun sadece fikhî boyutunu ele almıştir. Ahmet Hilmi Bey'e göre Caferi mezhebi İslam'ın usul ve akidelerine bağlı kalmakla beraber, muamelat ve teferruatta Ehl-i Sünnet uleması ile bazı icma farklılıkları ortaya koymuştur. Bu farklara rağmen Ahmet Hilmi Bey, on iki imamdan birine bağlı olan mezhepler içerisinde Ehl-i Sünnet'e en yakın mezhep olarak Caferi mezhebini kabul etmiştir.⁵⁵

⁴⁸ Abdülbaki Gölpınarlı, *Nech'ül-Belaga* (Kum: Ensariyan Yayınevi, 1981), 168.

⁴⁹ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/426.

⁵⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbûrî, *el-Müstedrek ala's-sahîhayn*, nşr. Muhammed Ali Beyzâvî (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990), "Müstedrek", (No. 441).

⁵¹ Sayın Dalkıran, "Yetmiş Üç Fırka Hadisi ve Düşündürdükleri", *Ekev Akademi Dergisi* 1/1 (Kasım 1997), 101.

⁵² Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/421.

⁵³ Mustafa Öz, "Ca'fer es-Sâdık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/1.

⁵⁴ Hayreddin Karaman, "Ca'feriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/4.

⁵⁵ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/428.

5. 2. Zeydiyye: Hz. Hüseyin'in torunu, Ali İbn Hüseyin Zeynelâbidîn'in oğlu Zeyd b. Ali'nin vermiş olduğu fetvalar ve yapmış olduğu hareketler sonucu oluşmuş müstakil bir ekoldür.⁵⁶ Şîa fırkaları içerisinde tasnif edilen bu ekol, Ehl-i Sünnet'e çok yakın görüşler ihtiva etmesi ve mutedil olması sebebiyle Ehl-i Sünnet'e en yakın Şîa fırkası kabul edilmiştir. Hatta el- Makdisî ve el- Mes'ûdî gibi ilk devir müellifleri Zeydiyye'yi ilk üç halifeyi kabullerinden dolayı, Şîa'nın dışında saymışlardır.⁵⁷

Fıkıh ve Kelam ilmi konusunda iyi yetişmiş bir âlim olan Zeyd b. Ali, kendini ilme vermiş ve çağdaşı âlimlerle sıkı bir münasebet kurmuştur. İmam-ı Azam Ebû Hanife ve Vasil b. Atâ onunla görüşmüş ve ondan ilim tahsil etmiştir.⁵⁸

İlim ve takvanın yanında siyasi konularda da son derece hassas olan Zeyd b. Ali, Emeviler'in artan baskısı ve hilafet makamının kötü amaçlarla kullanılmasına kayıtsız kalamamıştır. Bu sebeple Halife Hişam b. Abdümelik zamanında ona karşı ayaklanmıştır.⁵⁹ Hatta bu ayaklanmaya Ehl-i Sünnet'in iki büyük imamı olan Ebû Hanife ve İmam-ı Malik de destek vermiştir.⁶⁰ Fakat ayaklanma başarısız olmuş ve Zeyd b. Ali yapılan savaşta hayatını kaybetmiştir.⁶¹ Onun ardından fikirlerini oğlu Yahya b. Zeyd b. Ali devam ettirmiştir. Fakat Yahya da yakalanarak Cüzcan'da idam edilmiştir.⁶²

Bu süreçten sonra Zeyd b. Ali'nin fikirlerini benimseyenler uzunca bir süre dağınık halde kalmışlardır. Abbasi halifelerinin güçlerini kaybetmesi ve siyasi otoriterlerinin zayıflamasıyla beraber Zeyd b. Ali'nin görüşlerini benimseyenler tekrar toparlanmışlar ve Taberistan ile Yemen'de iki ayrı devlet kurmuşlardır.⁶³

Zeyd b. Ali'nin görüşlerinin önem kazanması ve müstakil bir İtikadi bünyeye kavuşması ise Abbasilerin ilk dönemlerinde olmuştur. Fakat daha sonra bu müstakil ekolden Carudiyye, Süleymaniyye ve Butriyye diye üç ayrı fraksiyon ortaya çıkmıştır.⁶⁴

Zeyd b. Ali'nin görüşlerini benimseyenlerin İtikadi düşünceleri Mu'tezile ekolünün etkisinde gelişmiştir. Bu sebeple Zeydiyye ekolü tevhid, adalet, va'd, va'üd gibi konularda aynen Mu'tezile gibi düşünmektedir.⁶⁵ Zeydiyye'yi diğer Şîa fırkalarından ayıran en önemli özellik ise imamet konusuna yaklaşımları olmuştur. Zeydiyye ekolü ilk üç halifenin hilafetini kabul etmiş ve imamın nass veya vasiyet yoluyla tayin edilmesine karşı çıkmıştır. Zeydiyye, imamın ancak vasıfları ile tanınabileceği belirtmiştir. Ayrıca Zeyd b. Ali, imamın imametini açıkça ilan etmesi ve

⁵⁶ Muhammed Ebû Zehre, *İslam'da Siyasi ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, çev. Hasan Karakaya - Kerim Aytekin (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1983), 1/52.

⁵⁷ Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 294.

⁵⁸ Ebû Zehre, *Siyasi ve İtikadî Mezhepler*, 1/53.

⁵⁹ İhsan Süreyya Sırma, *Müslümanların Tarihi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2014), 3/445.

⁶⁰ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, çev. Harun Ünal (İstanbul: Ekin yayınları, 2016), 1/350; Ebû Zehre, *Siyasi ve İtikadî Mezhepler*, 1/56.

⁶¹ Sırma, *Müslümanların Tarihi*, 3/445.

⁶² Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 297.

⁶³ Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 297.

⁶⁴ Ebû Mansûr Abdülkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı (Ankara: TDV Yayınları, 2017), 26,

⁶⁵ Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 298.

halkı kendisine davet etmesi gerektiğini öne sürmüştür. Hatta Zeyd b. Ali'nin bu görüşüne kardeşi Muhammed el- Bâkır karşı çıkmıştır.⁶⁶

Ahmet Hilmi Bey bu fırkayı incelerken öncelikle Vasıl b. Ata'nın öğrencisi olduğu iddia edilen Zeyd b. Ali'nin Mutezile'ye mensup olduğu düşüncesi eleştirmiş ve bu düşüncüyü Emeviler'in onun itibarını zedelemek için ileri sürdüğu basit bir yalan olarak değerlendirmiştir. Bu değerlendirmesine, İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin İmam Zeyd b. Ali'ye bir hayli maddi destekte bulunduğunu delil olarak göstermiş ve onu Ehl-i Sünnet'in imamlarından biri olarak kabul etmiştir. Ayrıca o, Zeydiyye fırkasının kendi içerisinde üç ayrı fraksiyona ayrıldığını belirtmiş ve bu fraksiyonları Hz. Ali'nin imameti meselesine yaklaşımlarıyla değerlendirmiştir. Ona göre, bu fraksiyonlardan ilki Hz. Ali'nin imamet hakkının gasp edildiğine inanan Carudilerdir. İkincisi Hz. Ali varken diğerlerinin imametini kabul eden müminlerin hata ettiğine inanan Süleymaniler'dir. Üçüncüsü Hz. Osman konusu hariç Süleymaniler'in inanç sistemini kabul eden Salihiler'dir. Sonuç olarak, Ahmet Hilmi Bey'e göre fraksiyonlara bölünmüş olsa da Zeydiyye, genel anlamıyla Ehl-i Sünnet'e yakın fırkalardan biridir.⁶⁷

5. 3. İmâmiyye: İmâmiyye fırkası, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hayatta iken en önemli vazifelerinden birinin yerine geçecek imamı tayin etmek olduğunu iddia etmiştir.⁶⁸ Bu sebeple İmâmiyye fırkasının takipçileri, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hayatta iken yerine imam olarak Hz. Ali'yi tayin ettiğine inanmışlardır. Buna delil olarak da Kîrtas ve Gadîrîhum hadiselerini göstermişlerdir.⁶⁹

Bu fırkanın mensupları imâmeti, Hz. Ali'nin hakkı olduğu halde Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in bir şekilde onun elinden aldığını iddia etmişlerdir.⁷⁰ Onlara göre, imâmet Hz. Ali'ye aittir ve onun tayini ile neslinden gelecek olan on bir imama aktarılmıştır. Bu fırkanın mensupları on iki imama inanmaları sebebiyle, Şîa fırkaları içerisinde İmâmiyye veya İsnâ'âşeriyye adıyla anılmıştır. Bugün İran, Irak, Pakistan, Afganistan, Bahreyn gibi ülkelerde birçok mensubu olan İmamiyye fırkası, devlet boyutunda teşkilatlanmasını ancak Safevîler döneminde başarabilmiştir. Safevîler döneminde ilmi alanda hızlı bir gelişme gösteren İmâmiyye fırkası Sünnî bir hükümdar olan Nâdir Şah'ın yönetime gelmesiyle sekteye uğramıştır.⁷¹ Bu tarihten sonra ulema tarafından münferit faaliyetlerle desteklenen fırka, 1979 İran Devrimi ile birlikte İran'ın resmi mezhebi olmuştur.⁷²

Fıkıhta Caferî mezhebini benimseyen İmâmiyye, îtikatta Mû'tezîle'ye yakın görüşleri savunmaktadır.⁷³ Bu fırkanın en ayırt edici özelliği imâmet makamını nübüvvet makamından üstün tutmasıdır.⁷⁴

İmâmiyye mensupları, Zeydilikte olduğu gibi imamın sıfatlarla değil; açık bir nass ile ismen tayin edildiğine inanmışlardır.⁷⁵ Onlara göre imamlar: Allah'ın nurudur;⁷⁶ Allah'ın

⁶⁶ Ebû Zehre, *Siyasi ve İtikadî Mezhepler*, 1/54.

⁶⁷ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/435.

⁶⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/285.

⁶⁹ Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 316.

⁷⁰ Gölpinarlı, *Nech'ül-Belaga*, 168.

⁷¹ Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 324.

⁷² Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 348-362.

⁷³ Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 328.

⁷⁴ Tabâtabâî, *el-Mîzân fî tefsîri'l-Kur'ân*, 1/267.

kitabında zikrettiği ayetlerdir;⁷⁷ imamlara itaat farzdır;⁷⁸ Allah'ın katından inen bütün kitaplar imamların yanındadır;⁷⁹ imamlar ne zaman isterse o zaman ölürler ve ölecekleri zamanı bilirler;⁸⁰ imamlık babadan oğula geçer;⁸¹ bir imama uymaksızın ibadet eden kimse dahi cehennem ateşinden korunamaz.⁸²

İmâmiyye fırkası her ne kadar imamlar konusunda ittifak etmiş olsa da miladi 11. ve 12. asırda Ahbârî-Usûlî adıyla iki ayrı ekole ayrılmıştır. Bu iki ekolün ayrışması birbirini tekfir edecek düzeye kadar ulaşmıştır. Buna fikhî sahada yapılan içtihatlar ve izlenen usul sebep olmuştur. İmâmiyye içerisindeki bu ayrışma günümüzde de etkisini hissettirmektedir.⁸³

Ahmet Hilmi Bey, İmâmiyye'yi iki gruba ayırarak değerlendirmiş ve bu iki grubun ittifak ettiği noktanın imamet hususu olduğu belirtmiştir. Ona göre, bu iki grup, imametin Hz. Ali ve evlatlarına ait olduğunu açık bir nassın belirlendiğine inanırken; imamın nasıl tayin edileceği konusunda fikir ayrılığı yaşamaktadır.⁸⁴

5. 4. Sebeiyye: Yakın zamanımıza kadar Ehl-i Sünnet kaynaklarının bir kısmı Seyf İbn Ömer'in Taberi tarafından nakledilen rivayetinden yola çıkarak San'alı bir Yahudi iken Hz. Osman döneminde Müslüman olan Abdullah İbn Sebe'yi Őâ'nın kurucusu olarak kabul etmekteydi.⁸⁵ Abdullah İbn Sebe hakkındaki rivayetler, hadis âlimlerince zayıf kabul edilen Seyf İbn Ömer'in rivayeti ile sınırlı kalmıştır. Bu rivayetler İslam Tarihi ve İslam Mezhepler Tarihi âlimlerince yakın tarihimize kadar detaylı bir şekilde tetkik edilememiştir. Yakın tarihimizde yapılan çalışmalar, Abdullah İbn Sebe hakkındaki rivayetlerde çelişkiler olduğunu ortaya koymuştur. Bu çelişkilerde Őâ'nın başlangıcını Abdullah İbn Sebe'ye dayandırmanın doğru bir değerlendirme olmayacağını bizlere göstermektedir.⁸⁶

Abdullah İbn Sebe'ye isnat edilen Sebeiyye fırkasının varlığı müphem olmakla beraber Ehl-i Sünnet kaynaklarda Őâ'nın fırkaları arasında tasnif edilmiştir. Bu fırkanın en ayırt edici özelliği ise Hz. Ali sevgisinde aşırıya gitmesi ve onun ölümünü inkâr etmesidir. Sebeiyye'ye göre "İbn Mülcem Hz. Ali kılığında bir şeytanı öldürmüştür. O, Meryem oğlu İsa gibi göklerde dir ve bir gün geri gelecektir. Gök gürültüsü onun sesidir ve şimşek onun kamçısıdır."⁸⁷Sebeiyye fırkasının varlığının müphem olması ve tarihi vesikalarda İbrahim en- Nehaî gibi zatlar için Sebe'î kelimesinin kullanılması, bu ismin Emeviler tarafından muhalifleri aşağılayıcı bir slogan olarak kullanılmış olabileceğini de bize göstermektedir.⁸⁸

⁷⁵ Ebû Zehre, *Siyasi ve İtikadî Mezhepler*, 1/57.

⁷⁶ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/325.

⁷⁷ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/345.

⁷⁸ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/395.

⁷⁹ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/386.

⁸⁰ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/436.

⁸¹ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/487.

⁸² Küleynî, *el-Kâfi*, 1/673.

⁸³ Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 326.

⁸⁴ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/426.

⁸⁵ Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 95.

⁸⁶ Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 97.

⁸⁷ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 178.

⁸⁸ Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 106.

Ahmet Hilmi Bey, her ne kadar Sebeiyye fırkasını Şîa fırkaları arasında saymış olsa da, bu fırkanın temel düşünce yapısının Şîa'nın oluşturduğu İtikadi sistemden çok uzak olduğunu belirtmiştir. Hz. Ali'nin ulûhiyetine inanmaları sebebiyle böyle bir taksimde yer aldıkları görüşünü savunan yazarımız, bu fırkanın tenasüh gibi İslam ile hiçbir şekilde bağdaştırılamayacak fikirleri içinde barındırdığının dikkate alınması gerektiğini savunmuştur.⁸⁹

5. 5. Kâmiyye:Abdulkahir el- Bağdadî'ye göre Ebû Kâmil isimli bir zatın görüşleri etrafında teşekkül eden bir fırkadır. El- Bağdadî'ye göre Kâmiyye'nin en ayırt edici özelliği Ashab-ı Kiram ve Hz. Ali'yi tekfir etmeleridir. Şîa fırkaları içinde tasnif edilmiş olan Kâmiyye'ye göre; imamet Hz. Ali'nin hakkıdır. Ashab-ı Kiram ise Hz. Ali'nin bu makama geçmesine engel olmuş ve bu hakkı ondan almıştır. Bu sebeple Ashab-ı Kiram, İslam dairesinden çıkmıştır. Hz. Ali ise Ashab-ı Kiram'la Sıffîn'de olduğu gibi savaşması gerektiği halde savaşmadığı için İslam dairesinden çıkmıştır.⁹⁰

Ahmet Hilmi Bey, Abdulkahir el- Bağdadî'den farklı olarak Kâmiyye'nin özelliklerini şu şekilde zikretmiştir: "Bu fırkanın taraftarları Hz. Ali'ye biat etmeyenleri tekfir etmiş ve imamlığın bir nur olduğuna inanmışlardır. Ayrıca bir şahısta nebilik vazifesi bulunurken başka bir şahısta imamlık vazifesinin bulunabileceğini iddia etmişelerdir."⁹¹

5. 6. Albâiyye: Gâliyye'den Albâ b. Zirâ'nın görüşleri etrafında teşekkül etmiş bir fırkadır. Albâiyye fırkası, Hz. Ali'nin ilahlığını ileri sürmüştür. Ayrıca bu fırka mensupları, Hz. Ali'yi Hz. Peygamber (s.a.v.)'den üstün tutmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v.)'i insanları Hz. Ali adına hakka davet edecekken kendi adına davet etmesinden ötürü eleştirmişlerdir. Bu sebeple Zemmiyye veya Zemîmiyye adıyla anılmışlardır.⁹²

Ahmet Hilmi Bey'e göre, Albâiyye fırkası ulûhiyet inancıyla İslam dairesinin dışına çıkmıştır. Hz. Ali'nin ilah olduğuna aynı zamanda Hz. Peygamber (s.a.v.)'i gönderenin de o, olduğuna inanmış olan bu fırka mensupları, İslam'ın inanç sistemiyle taban tabana zıt fikirler ortaya koymuştur.⁹³

5. 7. Mugîriyye: Mugîre b. Saîd el-İclî'nin görüşleri etrafında teşekkül etmiş bir fırkadır. Mugîriyye ortaya ilk çıktığı zamanlarda İmâmiyye'ye yakınlık göstermiştir. Bu fırkaya göre imâmet Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'den sonra torunu Muhammed b. Abdullah b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali'ye geçmiştir ve o beklenen mehdidir.⁹⁴

Mugîre b. Saîd el-İclî, insanları Muhammed b. Abdullah b. el- Hasan'ı beklemeye davet etmiştir. İnsanların yapmış olduğu davete icabet ettiğini görünce de kendi nübüvvetini ilan etmiştir. Mugîre b. Saîd, Allah'ın el-İsmu'l- Azâm'ını bildiğini iddia etmiş ve ölüleri bu isimle dirilttiğini öne sürmüştür. Ayrıca o, Allah'ın nurdan bir adam olduğunu ve hikmet fıskıran bir kalbinin bulunduğunu söylemiştir. Ona göre, nurdan bir adam suretindeki Allah, insanı yaratmayı düşündüğü sırada İsm-i Azam ile konuşmuştur; böylece onun başına nurdan bir taç konmuştur. Bunun akabinde yaratacağı kulların amellerini eline yazmış ve avucunun içine

⁸⁹ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/428.

⁹⁰ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 41.

⁹¹ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/429.

⁹² Mustafa Öz, "Gâliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/336.

⁹³ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/429.

⁹⁴ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 182.

baktığında kulların isyan edeceğini görüp hiddetlenerek terlemiŐtir. Bu terden biri tatlı biri tuzlu iki deniz meydana gelmiştir. Allah, tatlı denize bakması ile gölgesini görmüŐtür. Gölgesinin gözlerini çıkararak ondan güneŐ ve ayı yaratmıŐ; ardından gölgesini yok etmiştir. Tatlı denizden Őâ'yu, tuzlu denizden dinsizleri yaratmıŐtır.⁹⁵

Ahmet Hilmi Bey, Tarih-i İslam adlı eserinde Mugîriyye fırkasından bahsederken Abdulkahir el Bağdadî'nin görüşlerin takip etmiştir ve bu fırkanın inanç sisteminin İslam'ın inanç temelleri ile taban tabana zıt düŐtüđünü belirtmiştir.⁹⁶

5. 8. Mansûriyye: Ebû Mansûr el-İcli'nin görüşleri etrafında teşekkül etmiş bir fırkadır. Ebu Mansûr, Muhammed el-Bâkır zamanında yaşamış ve ona tabii olmuştur. Muhammed el-Bâkır'ın vefatından sonra onun halifesi olduğunu iddia etmiş olan Ebu Mansûr daha sonra bu iddialarından vazgeçmiŐ ve semada Allah ile görüŐtüđünü ile sürmüştür. Ayrıca kıyamet, cennet ve cehennem inkâr etmiş olan Ebû Mansûr, Irak valisi Yusuf b. Ömer es-Sakâfi tarafından yakalanarak yanlış fikirlerinden ötürü öldürülmüŐtür.⁹⁷

Ahmet Hilmi Bey, Mansûriyye fırkası konusunda Abdulkahir el-Bağdadî'nin görüşlerine katılmakla beraber, bu görüşe ilave olarak bu fırkanın peygamberliğin hiçbir zaman kesilemeyeceğini iddia ettiğini belirtmiştir. Ayrıca o, Ebu Mansur'un Irak Valisi Haccâc İbn Yusuf tarafından yakalanarak öldürüldüğünü ileri sürmüştür.⁹⁸

5. 9. Hattâbiyye: İmam Câfer es-Sâdık'ın meclisinde bulunan daha sonra yanlış fikirlerinden ötürü bu meclisten dıŐlanan Ebû'l-Hattâb el-Esedî'nin görüşleri etrafında teşekkül etmiş bir fırkadır. Abdulkahir el-Bağdadî'ye göre Ebû'l-Hattâb, önceleri imamların peygamber olduğunu iddia etmiştir. Fakat sonra bu iddiasını genişleterek imamların ilah olduğunu hatta Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in oğullarının ise Allah'ın oğulları olduğunu ileri sürmüştür.⁹⁹

Ahmet Hilmi Bey, Câferi es-Sâdık'ın zaman içerisinde Ebû'l-Hattâb'ın içinde yatan İtikadi sıkıntılarını fark ettiğini, bu sebeple onu huzurundan kovduğunu ve ashabı ile görüşmesine izin vermediğini bildirmiŐtir.

Ahmet Hilmi Bey, Câferi es-Sâdık'ın vefatıyla Ebû'l-Hattâb'ın kendi imamlığını ilan ettiğini ve imamların peygamberlerden hatta Allah'tan bile büyük olduğunu savunduğunu zikretmiştir. Ayrıca ona göre, Ebû'l-Hattâb dünyanın fani olmadığını cennetinde cehenneminde bu dünyadan ibaret olduğunu iddia etmiştir. Bu fırkanın ortaya attığı düşünceler daha sonra yakalanıp öldürülmelerine sebep olmuştur.¹⁰⁰

5. 10. HiŐamiyye: Bu fırkanın kurucuları arasında iki isim ön plana çıkmaktadır. Bunlar Hişâm b. el-Hakem ve Hişâm b. Salim el-Cevâlîkî'dir.¹⁰¹ Ahmet Hilmi Bey'e göre, bu fırkanın ulûhiyet inancı yaratıcının cismaniyetine dayalıdır ve iki kurucusu da bu konuda ittifak etmiştir.

⁹⁵ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 183.

⁹⁶ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/429.

⁹⁷ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 187.

⁹⁸ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/430.

⁹⁹ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 191.

¹⁰⁰ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/430.

¹⁰¹ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 48.

Ahmet Hilmi Bey, Hişâm b. Hakem ve taraftarlarını şu sözlerle tanımlamıştır: Bu yapının en büyük özelliği Allah'ı uzun, geniş ve derin olarak tanımlamalarıdır. Uzunluğu, derinliği ve genişliği birbirine eşit olan Allah; onlara göre kendi karışısı ile tam yedi karıştır ve kendine mahsus bir mekânda fiili olarak hareket etmektedir. Ayrıca tanrının vücuda gelmeyen bir şeyi bilemeyeceğini savunan bu fırka, konuyu imamın masumluğuna bağlamaları sebebiyle Şîa'ya dâhil olmuştur.

Ahmet Hilmi Bey, Hişâm b. Salim el-Cevâlîkî ve taraftarlarını "Allah'ın insan suretinde olmasını doğru kabul ederken onu et ve kan olarak değerlendirmenin yanlış olacağına inanmaları" sebebiyle bu fırka içinde ayrı bir fraksiyon değerlendirmiştir.¹⁰²

5. 11. Nu'mâniyye (Şeytâniyye): Muhammed b. Nu'mân'ın görüşleri etrafında teşekkül etmiş bir fırkadır. Muhammed b. Nu'mân'ın lakabının Şeytânü't-Tâk olmasından ötürü Abdulkahir el-Bağdadî, bu fırkayı Şeytâniyye ismiyle tasnif etmiştir.¹⁰³

Muhammed b. Nu'mân, Câfer es-Sâdık zamanında yaşamış ve ona tabi olmuştur. Câfer es-Sâdık'ın ölümünden sonra imameti onun oğlu Mûsâ'ya geçirmiş ve Mûsâ'nın da öleceğine kesin gözle bakıp Câfer es-Sâdık'ın torunlarından birini beklemeye başlamıştır.

Muhammed b. Nu'mân, ortaya koymuş olduğu görüşler ile Hişâm b. Salim el-Cevâlîkî ile Hişâm b. el-Hakem'in görüşlerine paralel bir çizgi takip etmiştir. Muhammed b. Nu'mân'a göre kulların fiilleri cisimdir ve kullar cisim yapabilir. Bu sebeple Allah, kulların fiillerini gerçekleşmeden önce bilemez, aksi takdirde bu sorumluluk kullarından düşecektir.¹⁰⁴

Ahmet Hilmi Bey'e göre, bu fırka mensupları Hişâmiyye'nin takipçisi olmakla beraber yaratıcının ceset olmadığı, insan suretinde bir nurdan ibaret olduğu inancıyla onlardan ayrılmıştır.¹⁰⁵

5. 12. Yûnusiyye: Yûnus b. Abdurrahmân el-Kummî'nin görüşleri etrafında teşekkül etmiş bir fırkadır. Yûnus b. Abdurrahmân el-Kummî, imamet konusunda Mûsâ b. Câfer'in ölümüne kesinlikle inanan el-Kat'iyye mezhebinin takipçilerinden biridir. Yûnus b. Abdurrahmân'ın görüşlerini diğer Şîa fırkalarından ayıran en temel özelliği ise teşbih konusunda aşırıya gitmiş olmasıdır. O, teşbih konusunda şöyle demiştir: "Bir turna kuşu iki bacağından daha kuvvetli olmasına rağmen iki bacağı tarafından taşınmaktadır; güçlü ve ulu Allah da, onlardan daha kuvvetli olduğu halde, arşının taşıyıcıları tarafından taşınmaktadır."¹⁰⁶

Ahmet Hilmi Bey ise Yûnusiyye fırkasının inanç sistemini şu sözlerle özetlemiştir: "Bu fırkaya göre yaratıcı arşın üzerinde melekler tarafından muhafaza edilmektedir ve sadece büyük melekler yaratıcıyı görebilirler." Bu sözlerden de anlaşılacağı üzere Yûnusiyye fırkasının inanç sistemi, İslam'ın ortaya koymuş olduğu inanç sistemiyle bağdaşmamakta ve İslam'ın inanç sistemiyle taban tabana zıt düşmektedir.¹⁰⁷

¹⁰² Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/431.

¹⁰³ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 52.

¹⁰⁴ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 53.

¹⁰⁵ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/431.

¹⁰⁶ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 52.

¹⁰⁷ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/431.

5. 13. Nusayrîyye: Ebû Şu'ayb Muhammed b. Nusayr en-Nemîrî el-Bekrî el-'Abdî'nin görüşleri etrafında teşekkül etmiş bir fırkadır. Başlangıçta Kuzey Suriye'deki Cebelü'n-Nusayra adıyla anılan dağlık bölgede yaşamalarından dolayı Nusayrî ismiyle anılmışlardır. İbn Nusayr en-Nemîrî'nin ismine nispeten Nemîriyye olarak da anılmışlardır. Fakat bu fırkanın takipçileri Nusayrî adından ziyade Alevî adıyla anılmayı daha doğru bulurlar.¹⁰⁸

İbn Nusayr'ın ölümünden sonra fırkanın başına önce Muhammed b. Cundub ardından Ebû Muhammed el-Cenân el-Cunbûlâni geçmiştir. Nusayrîlik, Cunbûlâni'den sonra başa geçen öğrencisi Şeyhu'd-Din Huseyn b. Hamdân el-Hasîbî döneminde takipçilerinin sayısını arttırmayı başarmış ve Şîi Buveyhîler'in siyasi desteğini kazanmıştır.¹⁰⁹ Bâtınî karakterli bir fırka olması dolayısıyla Nusayrîler çift yönlü bir hayat tarzını benimsemişlerdir. Bu hayat tarzını benimsemeleri onları içe kapalı olmaya itmiş ve haklarında birçok iddiaların öne sürülmesine sebep olmuştur.¹¹⁰ Muhammed Ebû Zehra dahi eserinde onları Hasan Sabbah'ın takipçileri olarak zikretmiştir.¹¹¹

Nusayrîler, bütün Müslümanlar gibi Kur'an-ı Kerim'e inanır ve Kur'an-ı Kerim'i kutsal kitap sayarlar. Fakat onlara göre Kur'an-ı Kerim neredeyse aslını yitirecek derece bozulmuş ve değiştirilmiştir. Bu sebeple Kur'an-ı Kerim'in zahîrî manasından ziyade bâtınî manasına yönelmek ve bâtınî manasından yola çıkarak yorumlarda bulunmak esas sayılmıştır. Öyle ki bu bâtınî yorumlar onları Hz. Ali'nin ilahlaştırılmasına kadar götürmüştür. Rî'cat ehli gibi Nusayrîler'de Hz. Ali'nin ulûhiyetine inanmışlar hatta şehadeti dahi Hz. Ali'nin üzerine getirmişlerdir.¹¹²

Ahmet Hilmi Bey, Nusayrî fırkası hakkında çok detaylı bilgiler arz etmekten ziyade bu fırkanın ayırt edici özelliği olan ulûhiyet inancı hakkında bilgi arz etmiş ve Allah'ın Hz. Ali ve evlatlarına hululü üzerinde durmuştur.¹¹³

6. 14. Cenâhiyye: Abdulkahir el-Bağdadî'ye göre bu fırka, Muğiriyye fırkasının mensuplarının Abdullah b. Muâviye b. Abdullah b. Cafer b. Ebî Talib'e biat etmesi ile teşekkül etmiştir.¹¹⁴

Cenâhiyye mensupları, cennet ve cehennemi inkâr etmiştir. Şarap içmeyi, ölü eti yemeyi, zinâyı, homoseksüelliği ve diğer haram kılınmış şeyleri helâl kılmışlardır. İbadetlerin gerekli olduğun düşüncesini ise inkâr etmişlerdir.¹¹⁵

Ahmet Hilmi Bey, Cenâhiyye'nin temel özelliklerini şöyle özetlemiştir: "Cenâhiyye mensupları Hz. Ali ve onun üç evladından sonra imamlığa Abdullah'ın geçtiğine inanmışlardır. Bu fırkanın mensupları Abdullah b. Muâviye'nin Isfahan'da Ebû Müslîm el-Horasânî'nin ordusuna karşı yaptığı savaşta öldürülmesini inkâr etmişler ve onun Isfahan Dağı'nda gizlendiğini söylemişlerdir. Bu fırka mensupları Abdullah b. Muâviye'nin gelecekte, gizlenmiş

¹⁰⁸ Fiğlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 391.

¹⁰⁹ Fiğlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 393.

¹¹⁰ Fiğlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 392.

¹¹¹ Ebû Zehre, *Siyasi ve İtikadî Mezhepler*, 1/69.

¹¹² Fiğlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 401.

¹¹³ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/431.

¹¹⁴ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 189.

¹¹⁵ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 189.

olduğu bu dağdan çıkacağına inanmışlardır. Ayrıca haramları ve kıyemeti inkâr eden bu fırkanın inanç sistemine göre Allah Teâlâ'dan Âdem'e intikal etmiş olan nur, sonrasında Őit'e daha sonrasında ise nebilere ve imamlara geçmiştir.¹¹⁶

5. 15. Gurâbiyye: Hz. Peygamber (s.a.v.) ile Hz. Ali'nin benzerliğini karganın kargaya benzemesi gibi olduğunu ileri sürmelerinden ötürü bu fırka Gurâbiyye olarak isimlendirilmiştir.¹¹⁷

Gurâbiyye mensupları, Cebrail'in peygamberlik vazifesini Hz. Ali'ye iletmesi gerekirken aradaki benzerlikten ötürü hata yaparak Hz. Muhammed (s.a.v.)'e ilettiğini iddia etmişlerdir. Bu sebeple Gurâbiyye mensupları, Cebrail ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'e lânet etmişlerdir.¹¹⁸

Muhammed Ebu Zehra, Gurâbiyye'nin görüşlerinin tutarsızlığını şu Şekilde zetlemiştir: *"Hz. Peygamber (s.a.v.)'e peygamberlik vazifesi geldiğinde Hz. Ali dokuz yaşında küçük bir çocuktu. Dokuz yaşında birinin kırk yaşında birine karıştırılacak kadar benzemesi mümkün değildir. Ayrıca dokuz yaşında bir ocuk dini vazifeleri yerine getirmekten bile sorumlu değildir. Nerede kaldı ki peygamberlik gibi ağır bir yükü yüklenip dini, insanlara tebliğ edecek gte olsun."*¹¹⁹

Ahmet Hilmi Bey, Gurâbiyye fırkası hakkında detaylı bir bilgi vermemiş, sadece isimlendirilişi hakkında bilgi vermiştir. O da, Gurâbiyye'nin ismini Hz. Ali'yle Hz. Peygamber (s.a.v.) arasındaki benzerliği, karganın kargaya olan benzerliğine yapmış oldukları kıyastan ötürü aldıklarını söylemiştir.¹²⁰

5. 16. Rizâmiyye: Rizâm b. Rezm tarafından kurulan bu fırka; Ahmet Hilmi Bey'e göre diğer fırkalarından imamete yaklaşımları sebebiyle ayrılmaktadır. Bu fırka mensuplarına göre imamet; Hz. Ali'den oğlu Muhammed'e, sonrasında onun oğlu Ebu Haşim'e, onun da vasiyetiyle Ali bin Abdullah bin Abbas'a, sonra Muhammed bin Ali'ye yine vasiyet ile Ebû Muslm el-Horasânî'ye geçmiştir.¹²¹

5. 17. Zurâriyye: Babası Yunanlı veya Romalı bir esir olan Eb'l Hasan Abd Rabbihi b. A'yun'un görüşleri etrafında teşekkül etmiş bir fırkadır. Eb'l-Hasan'ın lakabının Zurâre olması sebebiyle görüşlerini benimseyenler Zurâriyye ismiyle anılmışlardır.¹²²

İlk başlarda Eb'l-Hasan AbdRabbihi, Abdullah b. Câfer'in imametine inanmış ve desteklemiştir. Daha sonra Mseviyye fırkasının görüşlerini benimsemiş ve onların takipçisi olmuştur.¹²³

Kendisinin ortaya koymuş olduğu görüş ise Allah'ın sıfatlarının ezeli ve ebedi olmadığıdır. Ona göre, Allah âlemi yarattıktan sonra hayy, kaadir, semi', basr ve âlim olmuştur. Bunun öncesinde ise Allah bir sıfat sahibi değildir.¹²⁴

¹¹⁶ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/432.

¹¹⁷ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 189.

¹¹⁸ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 189.

¹¹⁹ Ebû Zehre, *Siyasi ve İtikadî Mezhepler*, 1/47.

¹²⁰ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/432.

¹²¹ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/432.

¹²² Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 52.

¹²³ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 52.

¹²⁴ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 52.

Ahmet Hilmi Bey, Abdulkahir el-Bağdadî'nin arz ettiği görüşlerden farklı olarak, eserinde Zurâriyye mensuplarının Allah'ın sıfatlarından sadece "hayat" sıfatının onunla beraber ezelf ve ebedif olduğuna inandıklarını belirtmiştir. Allah'ın diğer ilahi sıfatlarına sonradan sahip olduğu konusunda ise Abdulkahir el-Bağdadî'nin arz ettiği görüşlerle hem fikirdir.¹²⁵

5. 18. Bedâiyye: Ahmet Hilmi Bey, bu fırka hakkında detaylı bir bilgi vermeyerek; takipçilerinin Allah'ın kâinatı yarattıktan sonra âleme karşı ilgisiz kaldığına inandıklarını belirtmiştir.¹²⁶

5. 19. Benâniyye: Filibeli Ahmet Hilmi Bey'in tasnifinde Benâniyye ismiyle zikredilmiş olan fırka, Abdülkahir el-Bağdadî'nin eserinde zikredilen Beyâniyye fırkası ile birtakım benzerlikler göstermektedir.

Filibeli Ahmet Hilmi Bey, bu fırkanın Benan adında bir zat tarafından kurulmuş olduğunu belirtirken, el- Bağdadî ise Beyân b. Sem'an et-Temîmî tarafından kurulduğunu belirtmiştir.

Ahmet Hilmi Bey ve el-Bağdadî'nin ittifak ettiği husus ise bu fırkanın takipçilerinin imâmetin Muhammed b. Hanefiyye'ye geçtiği ve en sonunda kurucularına intikal ettiğidir.¹²⁷

El-Bağdadî, Beyâniyye'nin ikiye ayrıldığını ve bir kısmının Hz. Peygamber (s.a.v.)'in son peygamber olmadığını, kendisinden sonra gelen imamlarında peygamberlik vazifesine naif olduğuna inandıklarını belirtmiştir. Hatta bu fırka peygamberlik vazifesinin Beyân'a intikal ettiğini de savunmuştur. Beyâniyye'nin diğer kısmı ise, Allah'ın Hz. Ali'ye hulul ettiğini iddia etmiştir. Bu iddialarını Allah'ın Hz. Ali'den sonra gelen diğer imamlara da hulul ettiğini iddia ederek desteklemiş ve en sonunda bu hululü kurucuları Beyân'a dayandırmışlardır.¹²⁸

Ahmet Hilmi Bey'in taksiminde yer alan Benâniyye, el- Bağdadî'nin taksiminde yer alan Beyâniyye'nin ikinci fırkası ile inanç konularında benzerlik göstermektedir. Ahmet Hilmi Bey'e göre Benâniyye, ulûhiyet inancıyla İslam inanç esaslarından ciddi bir şekilde uzaklaşmıştır. Benâniyye'ye göre Allah insan suretindedir ve onun bir parçası Hz. Ali'ye hulul etmiştir. Hz. Ali'nin ardından Allah'ın parçası oğlu Muhammed b. Hanifiyye'ye onun ardından fırkanın kurucusu Benan'a geçmiştir.¹²⁹

5. 20. Bâtıniye/İsmâîliyye: Cafer es-Sadık'ın oğlu İsmail'i yedinci imam olarak görmelerinden dolayı İsmâîliyye olarak isimlendirilmiştir. Ahmet Hilmi Bey bu fırkanın isimlendirilişini şöyle özetlemiştir. İmâmeti yedinci imamda sona erdirdikleri için Sebıyye, Kur'an-ı Kerim'in zahiri manasını terk ederek bâtni manasını kendi menfaatleri doğrultusunda yorumladıkları için Bâtıniye, Hasan Sabbah öncesi hareketin öncüsü olan Hamdan-ı Kırmit'e nispetle Karamita, dinen evlenilmesi caiz olmayan kadınları kendilerine mubah saydııkları için Hurumiye, yedi peygamberin her birinin arasında yedi imam vardır inancıyla Seb'iyye, bir dönem Babek adında birinin takipçisi oldukları için Babekiye, Babek döneminde kırmızı giydikleri için Muhammeriye isimlerini almıştır. Batıniyye'nin kullanımı en yaygın isim olması

¹²⁵ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/432.

¹²⁶ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/433.

¹²⁷ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/433; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 180.

¹²⁸ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 180.

¹²⁹ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/433.

“Her zahirin bir batını, her ayetin dış manasından ayrı tevili vardır.” görüşlerinden ileri gelmektedir.¹³⁰

Ahmet Hilmi Bey, İsmâîlîyye fırkasının bir anda ortaya çıkmadığını, zaman içinde ortaya çıkmış olan Şîa akımlarının düşünceleri mantıklı bir biçimde birleştirilerek tedricen geliştiğini savunmuştur. Ahmet Hilmi Bey'e göre bu fırkanın temel özellikleri kısaca şunlardır:

1. İmamlık İsmail ve evladına aittir.
2. İmamlar masumdur, her davranışları doğrudur, hata yapmazlar.
3. İmamın sözü Kur'an-ı Kerim, emri Allah Teâlâ'nın emridir.
4. İmam, Allah Teâlâ'nın yeryüzündeki halifesidir.
5. Bu mezhebi kabul etmek ve imama bağlanmak din ve imanın ta kendisidir.¹³¹

6. Ahmet Hilmi Bey'e Göre Ali'nin Şiası

Siyasî ihtirasların etkisinde kalan tarihçilerin büyük bir kısmı maalesef İslam Tarihi'ni objektif bir şekilde değerlendirememişlerdir. Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi Bey, siyasî ihtirasların etkisinde kalan tarihçilerin, zahiri vazifeler, batni faziletler, ahlak, irfan ve içtimâî vaziyet gibi birbirinden ayrı değerlendirilmesi gereken bahisleri birbirleriyle karıştırdıklarını belirtmiş ve Tarih-i İslam isimli eserinde, bu minvalde gelişen tarih kültürünün İslam toplumlarını ciddi bir şekilde etkisi altına aldığını ifade etmiştir. Ahmet Hilmi Bey'e göre bu etki, İslam toplumları arasındaki ihtilafları ortadan kaldırmak ve sorunları çözmek yerine daha da çıkmaza sürüklemiştir. Nitekim tarihi süreç içerisinde İslam toplumları arasında ayrışma ve bunun neticesinde taassup kaçınılmaz olmuştur.

Ahmet Hilmi Bey, İslam Mezhepler Tarihi'nin de siyasî ihtiraslardan nasibini aldığını ve yanlış temel üzerine bina edildiğini belirtmiştir. O, yanlış temel üzerine bina edildiği düşüncesini Ehl-i Sünnet âlimlerin Muaviye b. Ebî Sûfyân konusundaki suskun tutumlarını göstererek desteklemeye çalışmıştır. Ahmet Hilmi Bey, bu suskun tutumun başka zümrelerce Ehl-i Sünnet'in Emevi yanlısıymış gibi algılanmasına yıllarca sebep olduğunu belirtmiştir.¹³²

Ahmet Hilmi Bey'e göre, hakikatte Ehl-i Beyt'in on iki imamı, hiçbir zaman Ehl-i Sünnet çizgisinden ayrılmamıştır ve onlar iddia edilenin aksine Ehl-i Sünnet'in önderleri olmuşlardır. Bu sebeple Ali'nin Şîa'sını Ehl-i Sünnet dışında değerlendirmenin yanlış olacağını belirtmiştir. Ahmet Hilmi Bey'e göre Hariciler dışında bütün Müslümanlar Ehl-i Beyt sevdalısıdır.¹³³

Ahmet Hilmi Bey, Hasan el-Basrî ve İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin hayatını İslam toplumuna örnek göstermeye çalışmıştır. Zira Ehl-i Beyt imamları tarafından yetiştirilmiş olan bu zatlar, onların çizdikleri yolda ilerlemişlerdir. Onların talebeleri dahi Hz. Ali ve evlatlarının fazilet ve üstünlüğünü her daim ikrar etmiş ve onların terbiyesinde yetişmiş olmakla iftihar etmiştir. Ahmet Hilmi Bey bu hadiseyi bir cümle ile neticelendirmiştir: “O dönem, Hz. Ali'nin

¹³⁰ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/433.

¹³¹ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/495.

¹³² Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/424.

¹³³ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/428.

yanında kimler taraftar ise onlar Ehl-i Sünnet'tir. Kimler de Ehl-i Sünnetse onlar Ali'nin taraftarıdır.”¹³⁴

Değerlendirme

19. yüzyılın sonları, 20. yüzyılın başlarında Avrupalı devletlerin İslam coğrafyasında uyguladıkları işgal ve sömürü politikaları, İslam toplumunu bir uyanışa ve arayışa sevk etmiştir. Bu arayışın neticesinde Müslümanlar, toplumda yerleşmiş olan dinin sosyal hayata ciddi bir etkisi olduğunu fark etmiş; Avrupalıların insanlık dışı bu politikalarına ancak İslam toplumunda yaşanacak vahdet ve Őuurun karşı koyabileceğine inanmaya başlamışlardır. Ahmet Hilmi Bey gibi bir kısım aydınlar ise bu amaç doğrultusunda ciddi çalışmalar yapmış ve eserler kaleme almıştır. Bu eserlerde sıklıkla Avrupalı devletlerin amaçları dile getirilmiş, bunun akabinde İslam coğrafyasında yaşanan hadiseler topluma aktarılmıştır ve böylece bir Őuur atmosferi oluşturulmaya çalışılmıştır.

Bunun en net örneğini Ahmet Hilmi Bey'in *Hikmet* ceridesinde kaleme aldığı bir köşe yazısında görmekteyiz. Almanların; İngiltere, Rusya ve Fransa'ya karşı girdiği sömürge rekabetinin, İran ve Fas siyasetine yansımaları ele alan Filibeli Ahmet Hilmi Bey, dış güçlerin kendi menfaatleri doğrultusunda Müslümanların iç siyasetlerine müdahale edeceklerini bu sebeple Müslümanların her Őeyden çok birbirlerinin desteğine ihtiyacı olduğunu üzerinde durmuştur.

Ahmet Hilmi Bey'in bu bakış açısının yansımaları Tarih-i İslam adlı eserinin İslam Mezhepler Tarihi ile ilgili konularında daha da ön plana çıktığını söylemek mümkündür. Çünkü o, mezheplerin arasındaki ihtilafların Müslümanları ilerlemekten çok partizanca bir taassuba ittiğini savunmuş; bu taassubun Müslümanların birbirlerine destek olmasına ve ilerlemesine en büyük engel olduğunu dile getirmiştir. Çözüm için ise en temel problemleri ele almış; Ehl-i Sünnet ile Şîa'nın arasındaki ihtilafı gidermeye çalışmıştır.

“Ali'nin Őîası, Ehl-i Sünnet'in kendisidir.” diyen Ahmet Hilmi Bey, o dönemde Hz. Ali'nin yanında bulunan herkesin Ehl-i Sünnet itikadında bulunduğunu belirtmiştir. Buna delil olarak da Hz. Hasan'ın terbiyesinden geçen Ehl-i Sünnet'in temel taşı Hasan el-Basri'yi örnek vermiştir. Hasan el-Basri'nin vermiş olduğu fetvalarda temel kaynak olarak hep Ehl-i Bey'ti gösterdiğini savunan yazarımız, Ehl-i Sünnet'in Hz. Ali ve Ehl-i Beyt çizgisinden hiç ayrılmadığını ifade etmiştir. Ayrıca onun yaptığı tasnife göre; Şîa'nın ortaya koymuş olduğu beda, teberrâ ve tevellâ gibi kaidelerin Hz. Ali döneminde varlığından söz etmek mümkün değildir. Çünkü bu kavramlar Hz. Hüseyin'in Őehadetinden sonra “Tevvâbûn Hareketi” ve devamında ortaya çıkmaya başlamıştır. Tevvâbûn hareketinin neticesinde siyasal bir kavram olan hilafet ulvi bir nitelik kazanmış olan imâmete dönüşmüş ve buna binaen gelişen takiyye, kıtman, beda, teberrâ ve tevellâ gibi kavramlar ise Şîa'da birden çok fırkanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu fırkaların başka kültür, felsefe ve toplumlardan beslenmesi, Şîa'nın erken dönemde kendi içinde bir birlik oluşturamamasına sebep olmuştur. Bu sebeple Şîa fırkalarını tasnif bir hayli zorlaşmış ve tasnif için temel kıstas Hz. Ali ve ona isnat edilen üstün meziyetler olmuştur. Ahmet Hilmi Bey'in Tarih-i İslam'da yaptığı tasnifte de temel kıstas, Hz. Ali ve ona isnat edilen üstün meziyetler olmuştur. Ayrıca yapmış olduğu tasnif bize bu yapıların İslam dışında başka kültürlerden ve felsefelerden beslendiğini açıkça göstermiştir.

¹³⁴ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/422.

Şîa'nın takiyye, kıtman, beda, tevella ve teberra gibi düşüncelerine yüzeysel değinmiş olan Ahmet Hilmi Bey, Şîa ile Ehl-i Sünnet arasındaki orta yolu Hz. Ali'nin hilafet hakkı üzerinden bulmaya çalışmıştır. Ahmet Hilmi Bey de Şîa gibi hilafet makamına getirilmesi gereken kişinin Hz. Ali olduğunu savunmuştur. Fakat hilafet meselesini siyasi bir maslahat olarak değerlendirmiş olan Ahmet Hilmi Bey, hadiselerle Şîa'nın perspektifinden yaklaşmamıştır. Çünkü Ehl-i Sünnet âlimleri, hilafet meselesini Hz. Peygamber (s.a.v.)'den sonra devletin başına geçecek bir yönetici olarak görmüşler ve bu makama ulvi bir merteye yüklememişlerdir; yani Hz. Ebu Bekir'in hilafet makamına gelmesi ile Hz. Ebu Ubeyde b. Cerrah'ın faziletini sorgulamamışlardır. Lakin Şîa âlimleri bu alanda ifrata giderek, bu makamı, imâmet makamı olarak adlandırmışlar ve Bakara Suresi 124. Ayeti delil göstererek onu nübüvvet makamından bile üstün tutmuşlardır. Böylelikle Şîa için imâmet meselesi bir inanç esası haline gelirken, Ehl-i Sünnet ile de ayrışmanın temel sebebi olmuştur. Hz. Ali'nin hilafetinin ve faziletinin hak olduğu konusunda bu iki mezhep arasında fikir ayrılığında bahsedilemezken, Hz. Ali'nin diğer imamların peygamberlerden üstün olduğu konusunda asla fikir birlikteliğinden bahsedilemez.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz ki Ahmet Hilmi Bey, feraset sahibi biri olarak yüz yıl evvelden Müslümanların gelecekte nelerle karşılaşabileceğini fark etmiş ve İslam toplumunu bu konuda bilinçlendirmeye çalışmıştır. Kalem almış olduğu eserinde İslam toplumunun birliğini kendine amaç edinmiştir. Bu sebeple aradaki ihtilaflı meseleleri çözmeye çalışmıştır.

Maalesef İslam toplumunda mezhep eksenli yaşanan ayrışmalar yüz yıl evvelinden çok daha şiddetli bir şekilde günümüzde etkisini hissettirmektedir. Yemen ve Suriye örneğinde olduğu gibi İslam toplumunu hala daha iç karışıklıklara sürüklemektedir. Bu sebeple hadiseler birkaç meseleden ibaret gibi gözükse de yaşanmışlıklar ve insan faktörü göz ardı edilmemelidir.

Kaynakça

- Apak, Adem. "Osmanlı Meşrutiyet Dönemi Tarihçilerinden Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin Tarih Metodolojisi İle İlgili Görüşleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (1999), 277-285
- Aydın, Mahir. "Doksanüç Harbi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/498-499. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: TDV Yayınları, 8. Baskı, 2017.
- Bursalı Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. 3 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Amire 1915.
- Dalkıran, Sayın. *Dinî Söylemde Rahmet ve Lânet Dili*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2019
- Dalkıran, Sayın. "Muhammed b. el-Hanefiyye ve Adına Oluşan Fırkalar". *Dinî Araştırmalar* 7/19 (2004), 139-158.
- Dalkıran, Sayın. "Yetmiş Üç Fırka Hadisi ve Düşündürdükleri". *Ekev Akademi Dergisi* 1/1 (1997), 97-116.
- Ebû Zehre, Muhammed. *İslam'da Siyasi ve İtikadî Mezhepler Tarihi*. çev. Hasan Karakaya - Kerim Aytekin. 2 Cilt. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1983.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Günümüz İslam Mezhepleri*. İzmir: İlvak yayıncılık, 3. Baskı, 2014.

- Güven, Mustafa Salim. "Őebenderzade Filibeli Ahmet Hilmi ve Arusiyye Tarikati". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 33 (2014), 57-94.
- Güven, Mustafa Salim. *Türkiye'de Tarikatlar*. İstanbul: İsam Yayınları, 2015.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Nech'ül-Belaga*. Kum: Ensariyan Yayınevi, 1981.
- Ėita, Kâşif. *Caferi Mezhebi ve Esasları*, çev. A. Gölpınarlı. İstanbul: Zaman Yayınevi, 1966.
- Hanioğlu, M. Őükrü. "Jön Türkler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/584-587. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Kahraman, Kemal. "Fizan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/161-163. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Karaman, Hayreddin. "Ca'feriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/4-10. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kiel, Machiel (1996). "Filibe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/79-82. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Kuleynî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'küb b. İshâk. *el-Kâfî*. çev. Vahdettin İnce. 2 Cilt. İstanbul: Dar'ül Hikem Yayınları, 2008.
- Kutkan, Özlem. "Filibeli Ahmet Hilmi Efendi'nin Gazeteciliği Özelinde İttihat ve Terakki Fırkası (20 Nisan 1910-21 Eylül 1911)". *Akademik Bakış Dergisi* 11/21 (2017).
- İbrâhim Mustafa vd. *el-Mu'cemü'l-vasîf*. 2 Cilt. Kahire: Mısır Matbaası, 2011.
- Mutçalı, Serdar. *Arapça Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları, 2012.
- Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim. *el-Müstedrekala's-sahîhayn*. nşr. Muhammed Ali Beyzâvî. 5 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990.
- Öz, Mustafa. "Ca'fer es-Sâdık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/1-3. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Öz, Mustafa. "Gâliyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 13/333-337. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Sarı, Mevlüt. *el-Mevarid*. İstanbul: İpek Yayınları, 2018.
- Sırma, İhsan Süreyya. *Müslümanların Tarihi*. 5 Cilt. İstanbul: Beyan Yayınları, 2014.
- Őebenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi. *Tarih-i İslâm*. 2 Cilt. İstanbul: Hikmet Matbaa-i İslâmiyesi, 1326-1327.
- Őebenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi. *Tarih-i İslam*. çev. H. Rahmi Yananlı. 2 Cilt. İstanbul: Sağlam Kitapevi, 1979.
- Őebenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi. *Tarih-i İslam*. çev. Mümin Çevik. 2 Cilt. İstanbul: Doğan Güneş Yayınları, 1971.
- Őebenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi. *Tarih-i İslam*. çev. Ziya Nur Aksun. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1974.
- Tabâtabâi, Muhammed Hüseyin. *el-Mîzân fî tefsîri'l-Ėur'ân*. 22. Cilt. Beyrut: el-Alamy, 1983.

Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Târîhu't-Taberî*. çev. M. Faruk Gürtunca. 4 Cilt. İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2013.

Uludağ, Zekerıyya. *Filibeli Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1996.

lken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: lken Yayınları, 1979.

Zemahşerî, Eb'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf*. çev. Harun nal, 4 Cilt. İstanbul: Ekin Yayınları, 2016.

Arşiv Belgeleri

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi* [DH.MUI]. No. 31, Gömlek No. 32.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Mektubi Kalemi* [DH.MKT.]. No. 31, Gmlek No. 32.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Mektubi Kalemi* [DH.MKT.]. No. 689, Gmlek No. 6.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Defterleri* [DH. SAİDd]. Dosya No: 50, Gmlek No: 27.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Siyasi Kısım* [DH.SYS.]. No. 53, Gmlek No. 35.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Siyasi Kısım* [DH.SYS.]. No. 55, Gmlek No. 68.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Defterler* [DH.SAİDd]. No. 85, Gmlek No. 223.

BOA, Osmanlı Arşivi. Meclis-i Vkela Mazbataları [MV.], No. 226, Gmlek No. 25.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Mtenevvi Maruzat* [Y..MTV.]. No. 215, Gmlek No. 27.

BOA, Osmanlı Arşivi. Zabtiye [ZB.]. No. 328, Gmlek No. 34.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Meclis-i Vala* [MVL.], No. 530, Gmlek No. 88.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Resmi Maruzat* [Y..A...Res.]. No. 2390, Gmlek No. 19